

Сергій Полтавець

СПРИЙНЯТТЯ СУСПІЛЬСТВОМ ФЕНОМЕНУ «ВЛАДИ» НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Розглянуто причини зміни ставлення до влади Речі Посполитої на українських землях напередодні Української національної революції середини XVII ст. Простежується внутрішня готовність суспільства перед революцією до сприйняття та легітимації гетьманської влади.

Ключові слова: феномен «влади», гетьманська влада, старшинський олігархізм, політична система.

Sergiy Poltavets. Public perception of the phenomenon of «power» on the eve of the Ukrainian National Revolution of the XVII century. The reasons of change in attitude to power of Rech Pospolyta over Ukrainian lands on the eve of the Ukrainian National Revolution of the XVII century are analyzed in the article. The internal readiness of society to accept and legitimize the Hetman's power before the Revolution is traced.

Keywords: phenomenon of «power», the hetman power, senior officer' oliharhizm, political system.

Українська політична історія середини XVII ст. чи не найскладніший відрізок вітчизняної історії. З моєї точки зору, цей відрізок принаймні найбільш насичений такими історичними подіями, котрі справили визначальний вплив на подальший розвиток державних, а отже й владних інститутів на етнічних українських землях. Дослідженням феномену «влади» дотично займались майже всі вітчизняні та зарубіжні вчені, в коло наукових інтересів яких потрапляли державотворчі зусилля наших предків у зазначений період часу. Серед них слід назвати праці О. Апанович, В. Борисенка, С. Величенка, В. Голобуцького, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Д. Донцова, Я. Качмарчика, М. Костомарова, Б. Крупницького, Л. Кубалі, Т. Мацьківа,

О. Оглоблина, С. Плохія, В. Потульницького, П. Саса, Ф. Сисина, О. Субтельного, О. Толочка, П. Толочка, Т. Чухліба, Я. Федорука, І. Шевченка. На особливу увагу заслуговують роботи М. Грушевського, В. Липинського, Л. Окиншевича, А. Яковліва, І. Крип'якевича, Ф. Шевченка, В. Смолія, В. Степанкова, Ю. Мицика, Н. Яковенко, В. Горобця. В центрі уваги досліджень відомих українських вчених В. Смолія та В. Степанкова знаходяться проблеми формування та функціонування владних інститутів новоствореної козацької держави [1, с. 95–109] та становлення української політичної системи [2, с. 202–239]. У свою чергу, вітчизняний історик В. Горобець, вивчаючи політичний режим Гетьманату, намагався порівняти його (режим – П. С.) з аналогічними структурами Правобережної України, Слобожанщини та Запорізької Січі [3, с. 6–50]. Пропонована стаття має на меті «вихопити» особливості сприйняття влади українським суспільством напередодні Української національної революції середини XVII ст.

При дослідженні механізмів взаємодії гетьманської влади та старшинської опозиції визначальними є поняття «влади» та «опозиції». Характер їх взаємодії, як побачимо, буде суттєво відрізнятися в процесі розгортання національної революції – від тісної співпраці до відкритої конфронтації, яка переходить у політичну та збройну боротьбу. І це буде боротьба за владу. Твердження, що найважливіша складова політичної системи – це влада, є аксіоматичним у політичній науці. Оскільки поняття «влади» є досить об'ємним, для того щоб з'ясувати всю багатомірність його змістовної частини, спробуємо навести декілька варіантів його визначення. При цьому слід зважати, перш за все, на те, як трактувався цей феномен у процесі суспільних змін, та простежити його еволюцію в історії світової та вітчизняної політичної думки.

Давньогрецький філософ Аристотель у своїй «Політиці» писав: «Оскільки управління в державі – те саме, що й політична система, остання ж ототожнюється з верховною владою в державі, то звідси неминуче випливає, що ця верховна влада мусить перебувати або в руках одного, або багатьох, або більшості» [4, с. 224]. У своїй праці

«Державець» Н. Макіавеллі писав, що володаря не варто звинувачувати у надмірній жорстокості, бо той, хто бажає творити одне тільки добро, безсумнівно, загине серед людей, яким ця якість не притаманна. Саме тому «державцю, який бажає зберегти свою владу, треба навчитись бути недобрим та користуватись цим вмінням за необхідності» [5, с. 403]. Французький політичний мислитель Жан Боден у своїх роздумах про походження та природу влади, зокрема зазначав: «Народ или властители государства могут без каких-либо условий отдать суверенную и вечную власть какому-либо лицу с тем, чтобы он по своему усмотрению распоряжался имуществом [государства], лицами и всем государством, а затем передал это кому захочет совершенно так же, как собственник может без всяких условий отдать свое имущество единственно лишь по причине своей щедрости...» [6, с. 103] Будучи переконаний в тому, що суверенний володар не повинен підкорятися волі інших людей, бо тільки так він зможе творити потрібні та відмінити зайві закони, Боден тим не менш визнає, що «абсолютная власть государей и суверенных властителей никоим образом не распространяется на законы Бога и природы» [6, с. 104]. У січні 1649 р., обґрунтовуючи перед польськими послами легітимність своєї влади, Б. Хмельницький стверджував: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але мі то бог дав, жем есть единовладцем і самодержцем руським;» [7, с. 117], «...Я можу розпоряджатися в цьому краї. Київ – моє місто, я пан – воєвода київський. Бог мені дав його при допомозі моєї шаблі...» [7, с. 119].

У період між 1596 та 1704 рр., тобто протягом майже 110 років, на теренах Європи змагалися дві політичні концепції, одна – умовно «прогресивна»: про природне походження влади, інша – умовно «регресивна»: про її божественне ество. Досить промовисто цю боротьбу ілюструють концепції англійських філософів Томаса Гоббса та Джона Локка. Так, наприклад, Т. Гоббс у своїй роботі «Левіафан», обґрунтовуючи потребу суспільства у справедливій владі, писав: «Така загальна влада, яка була б здатна захистити людей від чужинців та несправедливостей стосовно одне

одного, а отже забезпечити їм спокій..., а також жити у статках, може бути створена шляхом концентрації всієї сили та влади в одній людині або в групі людей, які більшістю голосів могли б об'єднати всі волі людей в одну єдину волю» [6, с. 112]. Цей процес, на думку Гоббса, – наслідок зваженого рішення більшості населення, що являє собою реакцію суспільства на додержавний природний стан речей, коли люди існували в умовах «війни всіх проти всіх», коли немає ні правого ні винного, немає загальної влади, немає несправедливості, бо немає закону.

У свою чергу, Джон Локк, обґрунтовуючи принципи розподілу влади в суспільстві, в роботі «Два трактати про правління» стверджував: «...Для правильного розуміння політичної влади та з'ясування джерела її виникнення потрібно розглянути, в якому природному стані перебувають усі люди, а це – стан повної свободи, з точки зору їхніх дій, і свобода розпоряджатися своїм майном та самим собою у відповідності до того, що вони вважають для себе підходящим у межах закону природи, не питаючи дозволу в когось іншого і незалежно від будь-чиєї волі» [6, с. 115]. Даючи визначення феномену влади, автори «Політичної енциклопедії», виданої у Санкт-Петербурзі 1907 р., акцентували увагу на різних його складових. Так, наприклад, Н. Рейнгардт зазначав: «Во всякомъ обществѣ существуютъ органы, функція которыхъ заключается въ реагированіи на отдѣльныя части его и въ направленіи ихъ къ извѣстной цѣли; направляющая сила, которая принадлежитъ этимъ органамъ, называется В., а обязательность ея требованій – авторитетомъ. По сферѣ дѣятельности и по употребляемымъ средствамъ В. раздѣляется на духовную (spirituelle) и свѣтскую (temporelle): первая дѣйствуетъ въ сферѣ моральной и религіозной, употребляетъ средствомъ воздѣйствія убѣжденія и слова; вторая, регулируя поступки, употребляетъ для достиженія своей цѣли принужденіе физическое или моральное, въ качествѣ угрозы» [8, с. 416]. У свою чергу, редактор видання Л. Слонімський акцентує увагу читача на такій визначальній характеристиці влади як «законний авторитет». Він переконаний: «При правильномъ ходѣ государственныхъ дѣл не можетъ быть

антагонизма или противоположности интересовъ между В. и народомъ, хотя могутъ возникать разногласія и конфликты между органами В. и общественнымъ мненіемъ по отдѣльнымъ вопросамъ или случаямъ;...» [8, с. 417] Як бачимо, навіть в умовах самодержавної Російської імперії найголовніша характеристика влади – її законність, «легітимність» відіграла не останню роль. При цьому важливим для нас у характеристиці цього феномену є те, що, на думку тогочасних вчених, за народом зберігається право на зміну влади, якщо вона суперечить інтересам народу.

Сучасна політична наука має велику кількість дефініцій «влади». Ставлячи за мету перерахувати їх усі, ми вимушені були би присвятити цьому не один десяток сторінок. У найзагальнішому вигляді «владу» можна визначити як: «здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регуляторно-контрольний механізм здійснення політики» [9 с. 209]. Російські фахівці у галузі кратології пропонують декілька варіантів визначення поняття «влади»: «1) способность, право и возможность распоряжаться кем-либо и чем-либо; оказывать решающее воздействие на судьбы, поведение и деятельность людей с помощью различного рода средств – права, авторитета, воли, принуждения; 2) господство над людьми; 3) система государственных органов; 4) лица, государственные служащие, органы обличенные соответствующими государственными, административными полномочиями» [10, с. 42].

Вітчизняні вчені, зокрема, В. Бебик визначає владу як «особливий вид суспільних відносин, який полягає у спроможності суб'єктів влади нав'язувати свою волю, спрямовувати, регулювати і контролювати поведінку та діяльність людей за допомогою адміністративно-правових, соціальних і психічних засобів впливу» [11, с. 112].

Запропоновані вище дефініції, попри певну відмінність у підходах, містять обов'язкову згадку про волю, право, авторитет, примус. Як бачимо, від античності і до сьогоденного дня для наукового загалу у визначенні влади

відправною точкою залишається грецьке коріння цього слова, бо в перекладі з грецької «kratos» означає силу, владу, могутність, панування, перемогу. До сьогодні влада часто сприймається, перш за все, як примус, тобто передбачається ситуація, коли суб'єкт влади змушує об'єкт під примусом робити те, чого б останній не робив із власної волі. Аналізуючи характер гетьманської влади за часів Б. Хмельницького та й в подальший період існування козацької державності на етнічних українських землях ми приймаємо як найбільш прийнятну дефініцію «влади», запропоновану В. Бебиком. При цьому зауваживши, що серед величезної кількості наявних у науковій літературі визначень феномену «влади», наведені вище дефініції найоптимальніші, все ж залишаю за собою право акцентувати увагу на тому чи іншому її аспекті, що не знайшов свого розвитку у визначенні д. політ. наук В. Бебика.

Будь-яке явище суспільного життя, в тому числі й таке багатогранне, неоднозначне та суперечливе за своєю суттю як «влада» передбачає наявність еволюційних, а подекуди й революційних змін у підходах до його розуміння, трактування, а особливо втілення. Саме «втілення влади», його практична, можна сказати, прикладна сторона й буде становити предмет нашого подальшого розгляду. Розглядати владу «Великого Богдана», як називав його В. Липинський, абсолютно ізольовано від наявних у суспільстві ідей та тих політичних процесів, які передували або стали наслідком політики гетьмана Б. Хмельницького, неможливо з декількох причин. По-перше, ми маємо врахувати загальний стан суспільства, а саме наявні в ньому протиріччя у вигляді ідей, прагнень, проектів реформування політичної системи (в нашому випадку мова йде про Річ Посполиту), в тому числі й спроб їх реалізації вдалих чи невдалих не так важливо. По-друге, в цьому контексті нас цікавить, які з політичних ідей, що закладалися в зміст того чи іншого політичного проекту, наприклад Й. Верещинського чи С. Наливайка, знайшли своє продовження, можливо в дещо трансформованому чи модифікованому вигляді, в політичній практиці українських гетьманів, починаючи від Б. Хмельницького до гетьмана К. Розума

(Розумовського). По-третє, ми повинні, аналізуючи заяви, універсали та практичну політичну діяльність Б. Хмельницького, спробувати вичленити найважливіший елемент його політичної концепції, а саме її «кратологічну» складову. Тут йдеться, перш за все, про рівень його політичного мислення, лідерські здібності, «харизму» вождя, геній полководця, талант дипломата. До кожної з перелічених якостей, на наш погляд, ми вповні можемо поставити префікс «най». Саме тому, попри досить полярні оцінки політичної діяльності найвідомішого гетьмана України, які присутні у вітчизняній та зарубіжній історіографіях, вважаю його найбільш послідовним та успішним політичним лідером серед плеяди попередників і послідовників.

Початок національної революції середини XVII ст. на українських землях попри те, що у багатьох джерелах та наукових працях його називають «вибухом», не був чимось випадковим і неочікуваним. Бо навіть «вибух», за своєю природою можемо розкласти на певні складові, за відсутності однієї з них його б не відбулося. Інша справа, що процес визрівання суперечностей був досить протяжним в часовому вимірі. Те, що сталося з чигиринським сотником Б. Хмельницьким у березні-квітні 1647 р., відбувалося так часто з іншими дрібними шляхтичами, що так звані «наїзди» якщо не стали загальною практикою польських магнатів та їх підопічних, то принаймні не становили якогось виключення. Внутрішній антагонізм між власниками великих латифундій та дрібними землевласниками на теренах Речі Посполитої, що породжував локальні міжособистісні юридичні, а часто й військові конфлікти, тягнувся ще з кінця XV ст. Можлива причина такої конфліктності лежить, мабуть, у тій егоїстичній складовій людського ества, котра завжди притаманна будь-якій людській істоті. Якщо апріорі вважається, що життя для людини є найвищою цінністю, то судження Н. Макіавеллі: «люди скоріше забудуть про смерть батька, ніж про втрату спадку» [5, с. 408] теж має під собою певні об'єктивні підстави, що, на жаль, підтверджується діяльністю багатьох представників козацької еліти в той період вітчизняної політичної історії, який ми досліджуємо.

Конфліктам у сфері власності між великим магнатом і дрібним землевласником (шляхтичем) присвячена суттєва змістовна частина у роботах суспільно-політичного характеру: «Напучення польському королю Сигізмунду Августу», «Промова до польської шляхти про ведення війни проти турків», «Квінкункс, тобто взірець устою польської держави», «Щорічні записи від смерті Сигізмунда Старшого», «Життя і смерть Яна Тарновського» одного з видатних українських гуманістів Станіслава Оріховського. У «Напученні польському королеві Сигізмунду Августу» С. Оріховський звертає увагу короля на становище руських земель у Речі Посполитій: «...люд у Русі нещасливо гине. Та ще як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон» [12, с. 24]. Він звертає увагу на роль сенаторів та управителів провінцій, щоб вони на вимогу короля «справедливо й пристойно з провінціалами поводитись. Бо їхня пихатість, як ніщо інше, заходить так далеко, що більших утисків від них у провінціях годі й чекати. Вони у підданих твоїх не тільки гроші і харч відбирають, прикинувшись лисом, а й маєтки, поля, луки, ліси», «...у них відібрано також свободу (їхню силу!)» [12, с. 38]. Як бачимо, «свобода» проголошується найвищою цінністю для шляхетського стану. Її цінність розуміли і представники козацтва, що вже з цього часу почали заявляти свої претензії на свою станову окремішність. С. Оріховський виступає за станову державу, республіканську форму правління, за міцну королівську владу, але не тиранію, за обмеження зловживань з боку управителів провінціями, за розвиток освіти і культури. Категорично засуджує С. Оріховський втручання королів у вибори єпископів [13, с. 82].

Окрім цих ідей, які певною мірою повторюються, в роботі «Про турецьку загрозу. Слово перше. (Промова до польської шляхти)» С. Оріховський дає загальну політичну характеристику Речі Посполитої, зокрема становища шляхти: «Наживаємо маєтки, пораемося на землі, а наші сейми, наші закони наше право пильнують одного: як би

привласнити чуже, яким чином розширити межі поля, за допомогою якої угоди одкряти край чужого лану своїм межовим знаком. Суддя у нас у більшій пошані ніж сотник, воїн – ніщо проти ділка, та й полководець часто поступається адвокату: зневажені, відкинуті, забуті всі, хто не має хисту до наживи, до розширення володінь» [12, с. 79–80]. Чітко прослідкувавши тенденції, що все частіше проявляли себе у суспільному житті, С. Оріховський-Роксолан, на відміну від автора «Державця», який переконаний, що «ціль виправдовує засоби», найбільш дієвим засобом укріплення королівської влади вважає «здобуття ласки і прихильності у підданих, турботу про їхню повагу і любов» [12, с. 8]. Аналізуючи роботи С. Оріховського-Роксолана, ми можемо зробити припущення, що мислитель, даючи рекомендацію королю: «передусім, прямуй у Русь», вже бачив зростаючий конфліктний потенціал руських земель, як наслідок незбалансованої політики уряду Речі Посполитої. Як показало майбутнє, Оріховський був правий, виокремивши проблему Русі серед найбільших пріоритетів тогочасної польської політики. Але владна верхівка Речі Посполитої не дослухалась до порад мислителя. «Так, на окраїні суспільного життя з рухливих, не конформних елементів сформувався цей маргінальний прошарок населення – козацтво, що починає згадуватись у документах з кінця XV ст.» [14, с. 78].

Становлення козацтва, його політичних вподобань та політичної культури в цілому – процес складний та доволі суперечливий. Лише на рубежі XVI–XVII ст. українське козацтво переростає в окрему станову групу зі своїми особливими політичними інтересами, економічними і соціальними прерогативами. Тим не менш еволюція козацтва як стану відбувалася значно швидшими темпами, в порівнянні з іншими складовими тогочасного суспільства.

Важливим фактором, що пізніше почав відігравати чи не визначальне значення, стало те, що козацтво розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася. Серед запорозьких козаків зустрічаємо: бояр, шляхтичів, міщан, селян. З нашої точки зору, саме формування козацтва з представників різних

станів пізніше стане впливати на їх ставлення до влади, державної взагалі, та гетьманської зокрема, трактування переважною більшістю козаків «свободи» як повної відсутності влади та потреби їй підкорятися. Французький офіцер П'єр Шевальє, який командував загоном козаків 1645 р. при облозі Дюнкерка, а пізніше був секретарем посольства Франції в Речі Посполитій, так писав про наших предків: «Мешканці України, які сьогодні всі називаються козаками (*розвідки про Україну були написані в період між 1653–1663 рр. – прим. П. С*) і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і нездатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі, але великі п'яниці, підступні та зрадливі» [15, с. 44]. Для нас у цих свідченнях француза сучасника та певною мірою учасника подій, котрі ми знаємо як Українську національну революцію середини XVII ст. цінним є фіксація того, що для козаків воля була понад усе, а намагання когось підпорядкувати їх своїй владі сприймалося ними як річ апріорі неможлива. Звісно, як ми говорили вище, намагання козацтва будь-що забезпечити собі волю та особисту свободу в процесі творення держави та утвердження владної вертикалі набували забарвлення деструктивних дій та й були такими по суті.

Аналіз джерел, свідчень сучасників, доводить, що світоглядні орієнтації, політичні устремління козацтва мали істотні особливості, порівняно з іншими станами тогочасного українського суспільства.

В ранній період розвитку Запорізької Січі деякі дослідники (наприклад Н. Яковенко) виділяють так званий «аристократичний» період, коли в Війську Запорозькому перебували українські та польські князі і пани, а особливо молоді представники шляхти, які у відповідності з тодішніми ідеалами рицаря прагнули пройти школу загартування, оволодіти бойовою майстерністю, показати свою вдачу. Андрій Лубенецький відзначає: «Наші частіше ходили в татарські Поля на козацький промисел, ніж татари до нас. За короля Августа в руських областях було достатньо підприємливої і милої молоді, з якою татарам було багато

тяганини, бо доводилось від неї відбиватися. Серед неї знаходились Сенявські, Струси, Гербурти, Претвич, Станіслав Замойський, Потоцький, Влодек, князі Вишневецькі, Збараські, Заславські, Корецькі, Ружинські та інша знать, а також не мало шляхти; вони рідко сходили з Полів. Вони вважали свого роду мисливською забавою – ходити в Поля особисто або споряджати туди своїх підданих» [16, с. 22]. Спроби польського уряду взяти під контроль ці свавільні козацькі ватаги та поставити над ними «старшого» за деякими джерелами ми спостерігаємо ще з 1524 р. Цього року державець речичський Сенько Полозович і державець чорнобильський Криштоф Кмитич із невеликим загоном козаків перехопили на переправі через Дніпро татар, що поверталися з набігу на литовсько-руські землі, бились з ними цілий тиждень, багатьох убили або потопили. Така військова акція здалася вдалою королю і великому князю Сигизмунду. Він переконаний, що якби тисяча або й дві козаків перебували на Дніпрі, то державі з цього була б лише користь. «І ваші милості спробуйте обрати з дворян наших гідну і добру людину і наказати йому відразу по Великодню їхати до Києва і козаків збирати», до того ж, на думку короля, ця акція не повинна була би бути одноразовою, а мала б характер постійно діючого форпосту Речі Посполитої, а для цього передбачалося: «і наказали б ваші милості на цей час сукон і грошей на них кілька сот кіп послати, а тих козаків по Дніпру на перевозах розмістити, щоб нам і Речі Посполитій служили і ті перевози стерегли і оберігали, скільки їм любий Бог допоможе» [16, с. 72–74]. Проте проект Сигизмунда I не був здійснений.

При Сигизмунді-Августі, гетьман Юрій Язловецький, за його дорученням наwerbував серед козаків загін, який служив королю і Речі Посполитій під його командою. А оскільки козаки скаржились, що вони зазнавали «великих утисків і кривд від воєвод, старост українних і урядовців», то Юрій Язловецький звільнив їх від «влади і присуду будь-яких урядовців» і «шляхетного Яна Бадовського... старшим і суддею над всіма козаками низовими поставив тим звичаєм, що він кожному, хто буде мати будь-яку

справу до козаків, які до замків і міст наших знизу придуть, мав справедливості до них дотримуватися повинен». При цьому юрисдикція місцевої владної верхівки не поширювалася як на самого Яна Бадовського, так і на козаків. Вони мали відповідати тільки «перед нами господарем, або перед паном воєводою Руським і по ньому майбутніми гетьманами нашими до свого живства» [16, с. 119].

У проектах тодішньої влади було намагання переписати всіх «козакуючих» на межі Дикого Поля. Але такі проекти, як наприклад пропозиції Євстафія Дашкевича, старости черкаського, канівського, чечерського, кричевського, пропойського у 1533 р. забезпечити оборону польських кордонів шляхом будівництва фортець у пониззі Дніпра, хоч і були схвалені сеймом, але реалізації не дочекалися.

Влада в Січі залежала від авторитету її носія, а підпорядкування – від визнання, тобто легітимації. У всіх важливих справах отаман і старшина повинні були радитися з громадою. Рішення (згідно з інтитуляцією грамот) приймало, перш за все, «Військо» і лише потім – «Отаман (гетьман), старшина і чернь».

Аналізуючи протікання політичних процесів на наддніпрянських землях Речі Посполитої, М. Грушевський стверджував, що «привідцею першої більшої козацької війни був ватажок козацький Криштоф Косинський» [17, с. 206]. Будучи спочатку на службі у руського князя Костянтина Острозького, Косинський, за даними польських джерел, «через якусь образу на князя, покинув його і тоді пішов на Низ до запорожців, затаївши глибоко в душі пімсту йому» [18, с. 6–7]. Пізніше у 1590 р. він отримав від короля за військові послуги, надані Речі Посполитій, як один із трьох заслужених козаків «пустині» над р. Россю – Рокитне та Велику Слободу. Причиною розгортання конфлікту між князем та Косинським, В. Доманицький вважає неправомірні дії магната. «Майже певно, що Острозькі в 1591 р. набули Рокитне, а також і Велику Слободу якимсь непевним шляхом» [18, примітка на с. 7]. Щодо першопричин повстання вчені, в тому числі М. Грушевський [17, с. 206], В. Смолій та В. Степанков [19, с. 52], Н. Яковенко [20, с. 265], О. Салтовський [21, с. 54] та інші

однозначно вважають, що це суперечка за маєтності. Найкращим свідком для нас, який підтверджує міжособистісний у своїй основі характер конфлікту є сам князь Василь-Костянтин Острозький. З його слів напад на маєтність князя Білу Церкву вчинив Криштоф Косинський «котрий на сей час гетманомъ козацкимъ се учинилъ и на все войско козаковъ низовыхъ» [18, с. 8], захопивши будинок князя Дмитра Курцевича Булиги, він забрав всю його власність у тому числі й «шкатулу съ клейнотами, съ пенязми, съ листами взялъ, въ которой дей было не мало мамърамовъ княжати его милости, князю Булызе до разныхъ справъ повероныхъ и листовъ приватныхъ, къ тому привилея такъ княжати его милости пана воеводы киевскаго, яко и его милости пана воеводы волынского на староство Бьлоцерковское и Богуславъ, а также на кгрунтъ Розвольский и Великую Слободу и на Рокитную належачие, до схованья князю Булызе даные, зо всимъ взялъ, шкоды великие починалъ» [18, с. 8]. Суттєвим моментом у контексті нашого дослідження є те, що станом на кінець 1591 р., а саме на 29 грудня, зі слів Острозького, Косинський вже виступає як *гетьман запорозького низового козацтва* (вид. П. С). Не маючи на меті описувати перебіг військових сутичок між князями Острозькими та військом К. Косинського, звернемо увагу на той факт, що серед владної еліти Речі Посполитої цей конфлікт теж сприймали як чергову міжособистісну майнову суперечку між великим магнатом і дрібним шляхтичем. Так, наприклад, польний гетьман Жолкевський, перебуваючи поблизу територій, охоплених повстанням, тим не менш не робив нічого, щоб допомогти Острозькому. А тодішній «старший війська запорозького» (тобто реєстрових козаків) М. Язловецький у своїх листах закликав реєстрових козаків «лишити того «lotra» Косинського і слухатися уряду» [18, с. 9]. Водночас С. Леп'явко справедливо наголошує на тому, що «настрій Косинського повністю відповідав на той момент настрою ошуканого урядом козацтва. Несплата грошей козацтву була головним приводом до повстання...» [22, с. 53]. Окрім цього, загальна внутрішньополітична ситуація в Речі Посполитій була напружена. Йшлося не

лише про фінансові зобов'язання уряду перед козацтвом, державна скарбниця завинила грошей за службу й власним жовнірам. З нашої точки зору, починаючи з цього, в основі міжособистісного конфлікту, як і пізніше, буде Б. Хмельницький, досить промовистими та важливими для нас є наступні тенденції. По-перше, спочатку козацька сваволя сприймається офіційною польською владою як локальний конфлікт, який вона (влада) здатна подолати закликами до послуху та малими військовими силами. По-друге, починаючи з цього повстання, ми можемо прослідкувати наявність як мінімум двох центрів владних повноважень у середині козацтва як стану: серед реєстрового козацтва та низових запорозьких козаків. Ці «відцентрові» прояви політичного життя на прикордонних територіях Речі Посполитої, котрі пізніше становитимуть, із нашої точки зору, найбільшу трагедію тогочасного українського соціуму та дестабілізуючий фактор вітчизняної політичної системи, в подальшому переростатимуть у олігархічні прагнення старшини та охлократичні тенденції серед козацької «черні». Наявність двох гетьманів, які до того ж були легітимізовані реєстровими та низовими козаками, свідчила про те, що владна еліта Речі Посполитої не тільки не контролювала протікання політичних процесів на цих територіях, а й, що більш важливо, не надавала цьому факту (до певного часу – до Хмельницького) особливої ваги. Важливим для нас є те, що, ввійшовши до Білої Церкви, Косинський змусив білоцерківців скласти собі присягу як *гетьману*. Слідом за Білою Церквою присягли на вірність козакам жителі Канева, Черкас, Богуслава та інших міст. Документи свідчать, що лише жителі Переяслава чинили збройний спротив козакам. На думку С. Леп'явка, «конфлікт переяславців і козаків, найімовірніше, був спровокований місцевою владою, а можливо – самими Острозькими, бо переяславським старостою був Олександр Острозький» [22, с. 60]. За іншою версією, причиною незгоди прихильників Косинського та переяславців було те, що міщани Переяслава, начебто зібравши сто тисяч злотих для примирення з козаками, передали їх О. Острозькому, а той їх не віддав козакам, а привласнив. Натомість польські урядовці,

зокрема М. Язловецький як «старший війська запорозького» пропонували діяти за сценарієм, який ми, на жаль, будемо спостерігати під час перебігу подальших козацьких повстань, а саме: видати гетьмана К. Косинського, уникнувши, таким чином, будь-яких санкцій з боку Речі Посполитої. Цього разу козаки на такі умови не погодилися. «Відсутність фактів про діяльність козацтва протягом більшої частини 1592 р. теж можна вважати красномовним фактом» [22, с. 65], що свідчив про панування козацького присуду у межах земель Київського воєводства, частини Поділля та Волинського воєводства, вважає С. Леп'явка, бо не було жодних намагань з боку уряду Речі Посполитої привести їх до послуху, а отже, вони зберегли свої сили. Вітчизняний вчений переконаний, що у цей перший період повстання у козаків К. Косинського «простежується бажання взяти за живе насамперед князів Острозьких. Міста, які займали козаки, в більшості випадків належали Острозьким, маєтки – також» [23, с. 41]. Польський уряд намагався залучити козаків до боротьби з татарами або спрямувати їх на московські кордони. Натомість гетьман К. Косинський поширює свою владу на території Київщини, Волинське воєводство та східну частину Поділля. Найбільшою небезпекою, з точки зору польських можновладців, було те, що козацький гетьман К. Косинський шляхту та міщан до віддавання собі присяги та послуху примушує. «Уряд чітко усвідомлював, у чому полягає найбільша загроза існуючому ладу – в створенні альтернативних політичних структур» [23, с. 43]. Вищенаведене твердження С. Леп'явка, з нашої точки зору, є визначальним. Насамперед тому, що дає можливість акцентувати увагу дослідника на політичних аспектах діяльності повстанців. Бо саме спроби запровадити на зайнятих територіях козацький присуд свідчать про намагання, нехай, можливо, не завжди послідовні, запровадити таку систему політико-адміністративних відносин на зайнятих територіях, яка б відповідала інтересам козацького стану та й не тільки його. Як ми пам'ятаємо (про це йшлося вище), джерела не зафіксували серйозного супротиву місцевого населенням козакам, окрім Переяслава, бо образ «козака – вільної

людини» досить позитивно сприймався більшістю населення. Пізніше подібне лояльне ставлення до козацьких владних претензій продемонструють українці під час повстань під проводом С. Наливайка, Т. Федоровича (Трясила), П. Бута, Я. Острянина. Саме повстання, які вибухали з новою силою від часів К. Косинського аж до 1638 р. (початку «золотого десятиліття»), підтверджують, що поступово українці ставлять під сумнів легітимність польської влади на своїх землях. А відтак, можемо висловити припущення, що українське суспільство напередодні виступу чигиринського сотника Б. Хмельницького внутрішньо було готове сприйняти новий козацький присуд, нову владу.

1. Смолій В. А., Степанков В. С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. – К., 2008. – 120 с.

2. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – 2009. – 447 с.

3. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – 96 с.

4. Цитовано за: ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – XXVIII. – 1108 с. – («Політичні цінності». Вип. 1).

5. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. Государь / пер. с итал. М. А. Юсима. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 544 с.

6. Політологія. Хрестоматія: навч. посібник. – К. : Альтерпрес, 2004. – 832 с.: іл.

7. Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах. – Т. II (1648–1651 рр.). – М. : Вид-во Академії наук СРСР, 1953. – 557 с.

8. Политическая энциклопедія / под ред. Л. Слонимскаго. Т. 1. – СПб. : Издание Т-ва «Ключъ», 1907. – 641 с.

9. Політологія : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 528 с.

10. Халипов В. Ф., Халипова Е. В. Власть. Политика. Государственная служба : словарь. – М. : Луч, 1996. – 271 с.

11. Політична енциклопедія / редколегія: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. гол. та інш). – К. : Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

12. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – К. : Наукова думка, Основи, 1995. – Ч. 1 – 431 с.

13. Полтавець С. В. Українська політична думка середини XVII ст. / за ред. В. В. Кривошеї. – К. : Світогляд, 2009. – 170 с.: іл. 4 с.

14. Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. : під ред. В. А. Смолія. – К. : «Альтернативи», 2000. – 464 с.: іл.

15. Шевальє П'єр Історія війни козаків проти Польщі / пер. з фр. Ю. Назаренко. – К. : Томіріс, 1993. – 224 с.: іл.

16. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904. – 327 с.

17. Грушевський М. Ілюстрована історія України (Репринтне відтворення видання 1913 року). – К. : 1990. – 525 с.

18. Цитовано за: Доманицький Василь \ Василь Доманицький\ Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603). / Відбитка з записок Наукового Товариства імени Шевченка. – Т. XL–LXIV). – Львів, Накладом Товариства з друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1905. – 171 с.

19. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К. : Темпора, 2009. – 680 с.

20. Яковенко Н. \Наталя Яковенко\ Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 4 вид.: іл. – К. : Критика, 2009. – 584 с.: іл.

21. Салтовський О. І. \Салтовський Олександр Іванович\ Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

22. Леп'явко С. \Сергій Леп'явко\ Козацькі війни кінця XVI ст. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 286 с.

23. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / Автор передмови В. А. Смолій. – К. : Варта, 1995. – 560 с.